

ТРУДНИЯТ ПЪЗЕЛ НА БАЛКАНИТЕ

Югоизточна Европа е най-диференцираната в езиково и културно отношение част на Европа. Тук в една дузина самостоятелни държави, пет от които членки на ЕС, живеят 70 милиона души от палеобалкански, романски, славянски и тюркски произход, изповядващи три религии, пишещи с гръцки букви, кирилица и латиница на езици, които принадлежат към пет различни езикови семейства. В историята на Балканите оставят следи четири големи империи – Римската, Византийската, Османската и Хабсбургската.

Преди Рим на стъпи на Балканите етническата картина тук не е различна от другите части на Европа: многобройни индоевропейски племена, изтласкали и асимилирали по-старото население от медно-каменната епоха. Римската власт до голяма степен нивелира етническата и езикова разпокъсаност, като в крайна сметка се утвърждават два основни езика: латински на север и на запад, и гръцки на юг. Остатъци от по-старото местно население се запазват само в закътаните планински долини, като запазват пастирския си патриархален бит. В Римската империя за пръв път се заражда идеята за еквивалентност на държава и нация. През 212 г. император Каракала дарява на всички свободни жители на империята римско гражданство и те започват да се наричат римляни: на гръцки – ромеи, на латински – романи. В източнороманско произношение последният термин започва да звучи като „ромъни“ или „армъни“. Но езикът тогава не играе съществена роля за етническото самоопределение.

В късноантичната епоха се явява нов етногенетичен компонент: религията. Византийският етнос, при цялото си езиково многообразие, се конституира като отделна етническа същност благодарение на християнската религия. Възникването на различни секти води до нови прояви на самоопределение. Павликианите, появили се в източните предели на империята, наричат православните „ромеи“, а себе си определят като „християни“, защото вярват, че са носители на истинското, неизопачено християнско учение.

През трети и четвърти век на Балканския полуостров започват да нахлуват от север нови варварски племена – бастарни, карпи, готи. В края на IV век готите, подгонени от хуните, започват да се заселват като федерати из тракийските земи. Десният бряг на Дунав започва да се нарича *Ripa Gothica* – готски бряг. След смъртта на Атила през 453 г. следва нова готизация на Тракия. Чак до IX век бенедиктинският игумен Вилахфрид Страбон смята, че в провинцията на гърците още живеят готи заедно

със скитски (т.е. славянски) народи и говорят на *lingua theodiska*, на германски език (*Хервиг 2003*). И макар това готско наследство да не оставя трайни следи в етническата история на Балканите, на тях дължим редица думи в нашия език – не само християнския термин **църква**¹, но и името **власи** на местното романоезично население.

Германските народи наричат с думата **Walha** келтските си съседи. С романизирането на повечето келти думата започва да означава ‘романски народ’. В Швейцария **Welsche** се наричат жителите на франкоезичните кантони, а **Walsche** са италианците и ретороманците. **Валони** са онези белгийци, които говорят на френски. В английски името живее в названията **Wales** и **Welsh**, както и в завършека **-wall** в **Cornwall**. Италия на полски е **Wlochy**, а на унгарски – **Olaszország** (Оласорсаг). А влах на унгарски е **Oláh**, макар Влашко да е **Havasalföld** (Хавасфьолд) ‘снежната земя’.

Интервалът между VI–VIII век е ключов за европейския етногенезис като цяло. А в Югоизточна Европа след успеха на романизацията през първите векове на хилядолетието славянската експанзия внася значителни етнолингвистични промени.

През шести век започват нашествията на авари и славяни. Аварите за последен път се споменават през IX век и тяхното изчезване от историческата арена става пословично. В руските летописи се казва: „...и всички погинаха, и не остана ни един обрин“, и досега има в Русия поговорка: „погибоша аки обре; и не остана от тях ни племе, ни род...“. Славяните, напротив, стават основен етнически фактор на Балканите. Най-южните славянски племена, милинги и езерци, се заселват в Пелопонес. Във Византия съществуват цели области, наречени Склавинии, на една от които е бил управител Методий, братът на Кирил. И през IX век Константин Багренородни възкликва: *Цялата земя се пославянчи и стана варварска!* Следите от славянското присъствие в Гърция и Албания се откриват в многобройни топоними, което се потвърждава от трудовете на Афанасий Селищчев (*Селищчев 1931*) и Макс Фасмер (*Фасмер 1941*). От друга страна, островите остават незасегнати от славянско влияние и стават база за реелинизацията на Гърция. Славянското население постепенно се препоява.

През VII век на сцената излиза нов народ – българите. Със своята силна военна организация и държавност те променят коренно облика на Балканите. След Византия българите за пръв път създават голяма многонационална империя. Като следват римския модел за еквивалентност между държава и нация, всички етнически елементи в българската държава започват да се наричат българи. Както показва сръбският учен Сър-

¹ ***kirika** от гръцкото **kyriake oikia** ‘Божи дом’.

джан Пириватрич (*Пириватрич 2000*), населението на Самуиловата държава се определя еднозначно като българско. Дори такива области като Етолия и Акарнания на юг от Епир, смятани за традиционно гръцки, са епархии на Охридската епископия и участват във въстанието на Петър Делян против византийската власт.

През 90-те години на IX век маджарите претърпяват поражение от българи и печенеги и се насочват към Среднодунавската низина. В крайна сметка се заселват в Карпатския басейн и в Панония. България губи отвъддунавските си владения. Славянското население из тези земи възприема езика на завоевателите. Другото име на маджарите, унгри, се смята за производно от названието на прабългарското племе **оногури**, с които са били в племенен съюз. По-нататък унгарците играят важна роля в историята на балканските държави.

След успешния българо-печенежки поход срещу унгарците цар Симеон и Византия водят активна дипломатическа борба помежду си за привличане на печенежките вождове като съюзници. Заселилите се през IX век из влашката равнина печенежки номади постепенно се смесват с местното уседнало българско население, като междуременно участват в редица походи на юг от Дунава. В балканските страни са съхранени редица топоними от печенежки произход, а някои учени свързват печенежкия принос във формирането на такива етнографски и етноконфесионални групи като шопите или гагаузите.

Феодалната разпокъсаност катализира нови етногенетични процеси. Дославянското население на полуострова излиза от планинските си убежища и започва да участва активно в общественния живот. Според думите на чешкия учен Любор Нидерле (*Нидерле 1956:56*)

Когато през 1041 година византийците отново завоюват Епир и унищожават господството на славяните, древното местно иллирийско население започва да се надига и да се появява все по-определено и самостоятелно под новото общо название „албанци“.

Вероятно най-ранното споменаване на албанците като народ е в една легенда от времето на Самуил, където те са описани като инославни или полуезичници (*Груич 1934:198–200*). През XIV век Стефан Душан вече носи титлата „Цар на сърби, гърци, българи и арбанаси“.

През XI век византийските извори (Стратегиконът на Кекавмен, Алексиадата на Ана Комнина, цит. по *Каждан 1991:2183–2184*) ни съобщават за Велика Влахия на територията на сегашна Тесалия, Горна Влахия в Епир, както и за Мала Влахия в Етолия и Акарнания.

След като през 1018 г. Византия завоюва България за повече от 170 години, власите започват да се споменават по-често, и то все на юг от Дунава. Сложният и продължителен процес на постепенно усядане на полуномадите албанци и власи намира отзвук във византийските извори.

В тях се срещат наименования от рода на българоалбановлах или сърбоалбановлах (*Радойчиц 1966*).

През този период е и последната миграционна вълна от Великото преселение на народите: куманите, традиционни съперници на печенегите. Те се установяват във влашката равнина, която започва да се нарича Кумания. По-късно те имат съществена роля при възстановяването на Второто българско царство, определяно от някои като Влахо-Българско. Многократно преминават Дунава с набези към българските земи, като периодично нападат и Унгария. За да защити югоизточните си граници от тях, унгарският крал Геза II кани в Трансилвания немски заселници, известни по-късно като саси. С тях етническата мозайка на полуострова става още по-пъстра. Следи от присъствието на сасите има на много места из България, Сърбия и Босна, където те са работели като рудари.

В края на XII век, когато България има зад себе си цялата история на Първото царство и вече полага началото на Второто, възниква и сръбската държава.

През периода XIII–XVIII век Венецианската република владее значителни територии по Адриатическото крайбрежие: Далмация, Корфу и Йонийските острови, т.нар. *Albania Veneta* по крайбрежието на съвременните Херцеговина, Черна гора и Албания. Венецианска Албания има пряко отношение към българската история, понеже точно тук се съхранили т.нар. бугарщици – епични народни песни, възпяващи подвизите на Крали Марко, Янкула войвода (Янош Хуняди) и Косовските битки.

Религията играе както обединителна, така и диференцираща роля в образуването на балканските народи. От една страна, въвеждането на християнството в България и по-късно в Сърбия сплотява разноплеменните общности. Но успехът на римокатолическата църква в северозападните части на полуострова лежи в основата на обособяването на хървати и словенци от другите южни славяни. Разпространението на павликянството и богомилството също изгражда обособени общности, най-известна от които е Босненската държава.

В Западните Балкани при формирането на съвременните нации често действа правилото, че католиците се самоопределят като хървати, а православните – като сърби. Исторически това не е било така. Така например изследванията показват, че до късно Дубровник и околностите му са били населени от сърби „и от двете вери“ (*Банац 1983:448–474*). По-късно религията става определящ фактор. Албанци от католическото племе кlementи се преселват в Сремската област в Сърбия и сега вече се самоопределят като хървати.

След османското завоевание на Балканите верската картина придобива нов облик. В Османската империя нещото, което е съществено, е религията, а не народността. Ислямът се смята за най-съвършената и

правилна религия и приемането ѝ се поощрява. Приелите исляма се приравняват в права с турците: не случайно ислямизацията се нарича потурчване, без оглед на езика, на който говорят мюсюлманите. Значителни маси от покореното население приемат вярата на завоевателите, най-масово в Албания и Босна.

Османлиите са непримирими към сектанството в исляма и официално не толерират такива учения като алианството и шиизма. В същото време немюсюлманските народи са организирани в милети – конфесионални общности с известно самоуправление². Всички православни в империята са обединени в румски милет (буквално – римски народ) и са под юрисдикцията на Константинополския патриарх. Другите немюсюлмански деноминации представляват отделни милети – еврейски, арменски, католиците са отделно от православните. Павликяните също са обособени и това развързва ръцете на католическата пропаганда – през XVII–XVIII век голяма част от българските павликяни постепенно приема католицизма. Благодарение на политиката на милетите съхраняват вярата си протестантите в Източна Унгария и Трансилвания, докато в хабсбургската част на Унгария контрареформацията успява да върне много от тях към католицизма.

В многонационалната Османска империя смяната на езика не води до смяна на милета; напротив, смяната на вярата неизбежно те премества в друг милет. Както пише във фермана на султан Мехмед Фатих от 1475 г., *„Циганин мюсюлманин не бива да живее сред цигани неверници. Обаче ако упорства и продължава да живее сред неверници, той трябва да плаща джизие в същия размер както и неверниците“*.

Тази система отключва многобройни възможности за смяна на езика и етническата идентичност. Да почнеш да говориш на друг език не те прави родоотстъпник. Преминаването към исляма автоматично те изключва от етноса, към който си принадлежал, но може да носи облаги на лично ниво³.

Освен това в Османската империя съществува нещо като разпределение на професиите по етнически признак: господарите са турци, търгов-

² В голямата кондика на Корчанската митрополия е регистриран рядък факт. През април 1728 г. в Бобошица се събрали на събор 58 делегати от вакъфските селища Бобошица, Корча и други, старейшини, търговци и духовни лица. Те решили да гонят от вакъфа всеки, който се обърне към османския съд и доносници на властите, а не отиде да бъде съден от местните първенци. – В: Перо, Р. *Materiale dokumentare*, Vol. I, p. 167–169.

³ Според илям на кадията на Биглище населението на околията било обложено с 416 ханета, но жителите могли да поемат само 120 ханета. Останалите ханета се падали на раи, записани в предишни регистри, но отишли на печалба в Цариград. Те отказвали да плащат данъци под предлог, че били станали еничари, джебеджии, топчии, аджеми-оглани, или, най-общо казано, военни. – В: Цветкова, Б. Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. София, 1958, с. 33.

ците са гърци, българите са орачи и копачи, циганите са ковачи и свирджии, арнаутите, ако не са разбойници, са гавази и заптиета, каракачани и власи скитат със стадата си из планините, но ако отседнат в градовете, власите стават механджии и бакали и тогава вече се наричат цинцари. Балканските търговци из Германия, Австрия, Унгария често са били наричани гърци, защото не са латинци. Всъщност много от тях са от български, влашки или албански произход.

Пътешественици и изследователи донасят многобройни сведения за смяна на езика. Чипровският католик Петър Богдан в свое донесение до Рим от XVII век пише за католиците в родния си край, че „мнозина са по народност албанци или епирци, в старо време от Епир се приютили в този град, затова запазват остатъци от епирския език, но общо взето говорят и си служат със славянския език с българите“⁴. В османски документи от XVIII–XIX век Арбанаси, Горна Оряховица и Лясковец са определени като албански села (*arnaud kariyeleri*) (*Кул 1985:114*). Албански селища е имало в Провадийско, Девненско, Русенско и Разградско. Сега от албански език в тези краища няма и помен. В Станимашко жителите на Долно Арбанаси се погърчили, докато в Горно Арбанаси разпространение получил българският език. Днес това са селата Долнослав и Горнослав.

Процесът на претопяване на славяноезичното население в Албания продължава няколко столетия. В централна и южна Албания албанците получили превес едва през XIX в. след разрушенията и опустошенията на християнските селища от Али паша Янински. През 70-те години на XIX в. жителите на областта Девол били все още двуезични – говорели и албански, и един „смесен български“⁴. Според местната легенда първенците на 50 села се заклели да не говорят повече български, да не предават този език на своите деца и да станат албанци. Оттогава българският се намирал в сериозно отстъпление⁴.

Из България, Сърбия, Албания и Гърция има много селища, които в названието си пазят спомен за влашкото население: Влахово (Смолянско), Влашко село (Врачанско, сега Царевец), Влахоклисура (Костурско), Влахоливада близо до Олимп, многобройни селища от типа Власи, Влашко поле, Влашки дол и цяла област Стари Влах в Сърбия; Горна и Долна влашка махала в Охрид, Влашка махала в Самоков, в Гевгелия, в пернишкото село Лобош. Отделно имаме топоними от типа на Вакарел, Пасарел, Банишора. Сега там никой не говори влашки.

По сходен начин из Румъния е пълно с топоними от български произход – първата столица на Влашко гр. Търговище, най-високия град в Карпатите Предеял (с архаично яково произношение), Дъмбовица, Бистрица и много други. В българската публицистика от XIX век Крайова често се

⁴ Списание „Albania“, 15–30 Juin 1898, p. 32.

изписва като Кралъво. Но в отвъддунавските земи българите постепенно изоставят езика си. „В годината 1392 дойдоха в Брашов моите българи славяни. Старите казват, че до 1700 година са чели в църквата по български, а след това започнали по влашки“⁴⁵.

Латинското название на славяните е **Sclavus**. В балкано-латинско произношение думата започва да се произнася на албански **шкя**, а на румънски **шкяу**, мн. ч. **шкеи**. С този архаичен етноним се наричат българите. Селата на изток от река Девол се определят от албанците като **Shqeri**, **Шкерия** – славянска земя (*Десницкая 1968*). Шкеите в Трансилвания, които сега говорят румънски, още помнят българския си произход: „Ние, шкеите, по-рано сме били българи. Всички го знаем това. Сасите и сега ни казват булгари“ (*Балкански 1996*).

Всяко следващо поколение говори езика на родителите си. Почти същия. Но дребни, често незабележими промени в произношението, значението на думите, връзките между частите на изречението се промъкват от поколение на поколение, макар всяко следващо поколение да не създава изцяло нов език. С времето дребните промени се натрупват и езикът на далечните предци става много различен, често неразбираем за късните потомци. На Балканите тези промени са особено интензивни. Смяната на езика неизбежно оставя следи, най-малкото в акцента. За така наречения северен вокализъм в гръцките говори е характерна редуцията на безударните гласни /e/ и /o/) в /i/ и /u/, както твърдото, веларизирано произношение на звука [ɣ] – явления, характерни за български. Между северните и южните гръцки диалекти, в Беотия, Атика и Евбея, съществува диалектен вакуум – отсъствие на ярки диалектни черти. Той се обяснява със заселването по тези места на арванити – носители на албански език. Районът се реелинизира със заселници от различни краища на Гърция и диалектните разлики между тях се нивелират.

Румънците възприемат славянския навик да йотуват гласната /e/, например в Йелена и йесте, графично Elena и este. В много български и сръбски диалекти звукът /x/ изпада или се заменя с други звуци. Загубата на този звук е характерна за всички романски езици, в това число и за домашните думи във влашки. От друга страна, контактите с гръцки, книжовната традиция и многобройните заемки от чужди езици ограничават разпространението на този процес и звукът /x/ е реинтродуциран в книжовния румънски.

Най-впечатляващият резултат от езиковите контакти е възникването на балканския езиков съюз. Ядрото на този съюз са езиците на народите, влизали в Първата и Втората българска държава – български, албански и румънски. Редица балканизми навлизат и в гръцки. Торлашките говори

⁴⁵ Хаджи Йордан х. Генович (приписката е към миней, печатан в Москва през 1744 г.).

в Поморавието, Косово и Източна Сърбия също се причисляват към Балканския езиков съюз: населението на тези области дълго време е влизало в състава на Българската държава. Такива балканизми, като замяната на инфинитива с алтернативни конструкции, са характерни за цигански, за турските говори на Балканите и за гагаузки⁶. За разлика от загребската норма, да-конструкциите са много чести в белградската книжовна норма, което се отчита от хърватите със забележки от типа „Ко ми ови Срби зададакају!“

В многонационалната държава владееенето на няколко езика е често срещано явление. В спомените си Марко Цепенков (*Цепенков 1998*) разказва за баща си:

За чудо големо, беше го научил алфавита до една недела и му пишал една книга на аджиата, како поздравление по гърчкѝ, влашкѝ, каравлашкѝ⁷, арнауцкѝ, турцкѝ знаеше да сборуа фарси и сѣрбцкѝ векѣ – цел сѣрбин беше – и му го дал на аджиата.

Докъм XVIII и началото на XIX век балканските народи са солидарни и обединени от православната си вяра. В гръцката завера Филики етерия има много българи от Молдова и Украйна, а Васил Априлов и Николай Палаузов правят значителни дарения за организацията Населението от Македония взима живо участие в заверата и се въодушевява от гръцки идеи. Там е имало добри елински училища, които са разнасяли и езика и славата елинска между българите. Влахът Даниил Михаил Хаджи от Москополе, Албания, издава четириезичен речник на „ромейски, влашки, български и арванитски“, с който се надява да убеди албанците, арумъните и българите да изоставят „варварските си езици“ и да учат само гръцки. Сулиотите, макар първоначално албанци по език, сега са част от гръцката национална история. Евгениос Вулгарис, роден в българско семейство на венецианския остров Корфу, начетен елинист, играе централна роля в дискусиите по гръцкия езиков въпрос. Процесите на смяна на езика протичат до края на османския период. Васил Кънчов пише за ситуацията в Македония:

Власите са се погръчали, побългаряли, а нейде и поарнауत्याли; но обратни случаи са голяма рядкост. Ако влахиня се омѣжи за грѣк, или за българин, обикновено тя се погрѣча или побългарява. Ако влах се ожени за гъркиня, то цялата му къща бездруго се погрѣча. Изобщо казано власите в Македония са елемент най-лесен за претапяне, подир тях идат българите, арнаутите и най-упорити в това отношение остана гърците⁸.

⁶ истеер гелсин вместо гелмек истийор – иска да дойде.

⁷ Един от редките случаи на осъзнато разграничаване на аромънски от румънски. Първият е наречен влашки, а вторият – каравлашки.

⁸ Македония. Етнография и статистика. Изд. Бълг. Книжовно Д-во, София, 1900, с. 108.

Македония е една от най-политетничните области на полуострова. Така например в Зъхненска кааза до 1912 г. от всичко 48 села в каазата 4 са гагаузки, 18 български, 6 погърчени, 8 със смесено население (българи, гърци, турци, гагаузи) и 12 турски (*Иванов 1986:103*).

Интересно е да се отбележи, че при цялата пъстрота от езици, религии и народности в генетично отношение населението на балканските страни е доста еднородно. Това се показва в изследването на Бош и колектив „Мъжките и женските генетични линии на Балканите обрисуват хомогенен пейзаж, пресичащ езиковите граници“ (*Бош 2006*). В това отношение Балканите са ярък контраст на Кавказ, където се наблюдава отчетлива корелация между езикова група и генетичен произход (*Кльосов 2011; Балановски 2011*).

Наполеоновите войни издигат националното съзнание на народите в Централна и Източна Европа. Балканските народи не остават встрани от тези процеси. Първото сръбско въстание под водачеството на Караджордже е неуспешно, но през 1815 година следва Второ сръбско въстание и Белградският пашалък получава автономия. С хатишерифите от 1830 и 1833 г. статутът на сръбското автономно княжество окончателно е регулиран от турската власт.

През 1814 г. в Гърция се основава тайната организация Филики Етерия, чиято цел е освобождението на Гърция. В резултат на Гръцката революция през периода 1821–1832 на картата се появява независима гръцка държава.

В руската армия се организира Болгарское земское войско, съставено от български доброволци по време на Руско-турската война от 1806–1812 г. и войната с Наполеон в Русия. През първата четвърт на XIX век в България започва борба за църковна независимост, която през 1870 година се увенчава с успех. Две години по-късно Цариградската патриаршия обявява Българската православна църква за схизматична и схизмата е отменена чак след Втората световна война. Княжество България се появява на картата през 1878 година.

Новите държави са изградени на принципа на националностите. На мястото на многонационалните империи се създават национални държави, в които има основен етнос и малцинства.

Успоредно с развитието на националното самосъзнание в балканските езици започват да се развиват процеси на диференциация, на така нареченото връщане към корените: ако преди XIX век езиците са вървели към сближаване, след това започва период на дивергенция.

Сред дълги прения в Гърция взима връх школата, отстояваща архаизираната езикова норма. Този език е наречен катаревуса – пречистен – и просъществува в Гърция до 1976 година, когато живеят народен димотики окончателно го измести от всички сфери. Според свидетелството на немския езиковед Густав Вайганд:

...литературният гръцки език до такава степен е различен от народния, че грък или аромън от Южна Македония, който не е учил в училище, не може да разбере нито дума. Моят прислужник, който владееше гръцкия народен език като майчиния си аромънски, веднъж, когато четях вестник, ме помоли да му прочета нещо. Прочетох му и когато свърших, той каза „добре, кажи ми сега на „ромайка“ (народен гръцки) за какво се разказваше“ (Kala, tora na mi pes s-ta rumaika, ti theli na pi).

В Румъния старобългарският език е делови и официален до средата на XVIII век и затова кирилицата най-естествено се използва и за фиксиране на румънската реч. След това книжовниците започват да забелязват романските корени на езика и постепенно възприемат латиницата. За образец служи италианският правопис, тъй като италианският се смята за най-близък до румънски. Към 1860 г. кирилицата окончателно е изоставена. Езикът започва да се прочиства от български, турски и унгарски думи, като на тяхно място се въвеждат заемки от романските езици. Според изследването на Мариус Сала върху 2581 думи от съвременния език латинските елементи в румънски език сега са 71,66%, като по-малко от една трета са пряко наследени от латински. Френските заемки са 22,12%, италианските – 3,95 %, а книжните латинизми са 15,26% (Сала 1988).

През XVIII в. сред образованото население на Войводина и сръбската диаспора в другите части на Хабсбургската империя се използва славено-сръбски език – компромис между руския църковнославянски и народните сръбски говори. Към 70-те години на XIX век употребата му се прекратява в резултат на Вуковата реформа. За база на книжовния сръбски език се взимат източнохерцеговинските говори, които са сравнително по-близо до речта на хърватите. Вук Караджич заема от дубровнишката традиция запазването на звука х, който в повечето сръбски диалекти е изчезнал. В резултат от тази реформа книжовните езици на сърби и българи се раздалечат. Но изграденият в резултат на съзнателни усилия сърбохърватски след разпадането на Югославия също се дезинтегрира. В унисон с концепцията „самостоятелна държава – самостоятелен език“ сега се говори за отделни сръбски, хърватски, „бошнячки“ и дори черногорски език.

Прочистването от турцизми в българския език се осъществява под въздействието на църковнославянски и руски. В „Рибния буквар“ Петър Берон е принуден да пояснява новите славянски думи с по-популярни турски: „Слон сиреч фил, обезяна сиреч маймун“. В езика на всяко следващо поколение българи процентът на турцизмите намалява, като в книжовния език те са значително по-малко, отколкото в разговорния.

Характерна особеност от периода на борбата за църковна независимост е превеждането на християнски имена от гръцки произход със славянски еквиваленти. Появяват се такива имена като Желязко, Божидар,

Камен, Недялко, Царева, Венцислав вместо Сидер, Тодор, Петър, Киряк, Василка, Стефан.

Нарасналото национално самосъзнание на балканските народи се отразява и в прекръщаването на селищни имена така, че те да се изчистят от следите на чуждо присъствие. В Румъния паралелно с латинизацията на езика се извършва и отмяна на унгарските и немските имена на селищата. Темешвар става Тимишоара, Херманщат или Нагъсебен става Сибиу, древният трансилвански Белград, наричан на унгарски Гюлафехервар (Белият град на Дуло, за да се различава от Нандорфехервар – българския Белград, сега столица на Сърбия), „възкресява“ латинското си име Алба Юлия. Ние знаем за златното съкровище от Нагъсентмиклош, сега името на това градче е преведено като Сънниколау Маре (Свети Никола Велики).

В периода 1926–1928 година в Гърция също се извършва елинизация на топонимите: Дедеагач – Александруполис, Гюмюрджина – Комотини, Воден – Едеса. Името на село Дупяк, Костурско, идва от двете пещери (дупки), разположени до селото. Името е преведено на гръцки – Диспилио, буквално „две пещери“. На Преспанското езеро се намира село Нивици. Новото му гръцко име обаче не е превод, а смяна на концепцията: Псарадес – ‘рибарски мрежи’.

Българизира се и нашата географска карта. Веднага след Освобождението Хаджиолу Пазарджик и Орхание стават съответно Добрич и Ботевград. Най-голямото прекръщаване се извършва през 1934 година. Балбунар и Аккадънлар стават съответно Кубрат и Дулово, Енидже Казълагач – Елхово, Ортакьой – Ивайловград, Кошұкавак – Крумовград, Кавакли – Тополовград, Станимака се преименува в Асеновград, Василико се превежда като Царево. През 1906 г. гръцката част на Анхиало е опожарена в отговор на андартското клане в Загоричане, и по-късно градът е преименуван в Поморие.

В средата на XIX век в Банат възниква втора книжовна норма на българския език, а именно езикът на банатските българи католици. Той се изгражда на базата на живия народен говор на банатчаните, който в лексикално отношение е повлиян от съседните контактни езици – немски, унгарски и сръбски. Азбуката, която се използва, е латиница, а правописът е фонетичен. За нуждите на книжовния език се конструират или преосмислят думи от народния говор, например от корена **хуртувам** е произведена думата **прѣдхурта** – предговор; думата **светица**, която първоначално означава икона, разширява значението си до ‘портрет, картина’⁹. За отбелязване е, че банатчаните се самоопределят като българи и

⁹ В наши дни е естествено заемането на много интернационализми от английски произход, затова можем да прочетем, че „sa aktualizirani likvete kanto sajtvete I blogvete“.

в техните печатни издания понастоящем се публикуват и материали на съвременен книжовен български на кирилица.

Границите се променят в една или друга посока. Но държавните структури на Балканите не възникват органично, а са наложени от външни сили. Терминът **балканизация** обозначава специфичния политически процес на разкъсване, разделяне и фрагментация на народите и държавите на Балканите вследствие геополитическите договорки между Великите сили (Павлова 2014). Резултатът е една пъстра мозайка от етноконфесионални групи и езикови образувания.

През 1944 година възниква „трета книжовна норма“ на български, наречена македонски език. Тази езикова норма подхранва самосъзнанието на голяма част от населението в Република Македония като отделен етнос.

В Съветския съюз също се извършва езиково строителство. Гагаузите в Молдова, които наричат езика си тюркче, през 1957 година получават писменост въз основа на руската кирилица. През 1996 гагаузката писменост в Молдова минава на латиница, модернизирана по турски образец, но кирилицата продължава да се използва в книгоиздаването¹⁰. След образуването на Молдовската автономна република в състава на Украйна (1924–1940 г.) езикът на страната е наречен молдавски и е въведена руската кирилица. През 1989 г. Република Молдова се връща към употреба на румънската латиница, а термините „румънски“ и „молдовски“ се употребяват като синоними.

Спорен е статусът и на русинския език. В Сърбия, Хърватска, Румъния и Унгария той е признат официално и има статут на малцинствен език. В Украйна официалната политика е непризнаване на русинско малцинство и русинският език се разглежда като диалект на украински. В повечето от страните, където се използва от русинското малцинство, русинският език е кодифициран като книжовен, според нормите на диалекта, говорен в дадената страна. Затова различията в отделните варианти на русинския език понякога са доста големи.

Гръцкият език е представен от редица варианти, които не винаги са взаиморазбираеми. Повечето съвременни разновидности са потомци на атическата гръцки, с изключение на цаконоски език в Североизточен Пелопонес, който произлиза от дорийски. Италиотски или грико се говори в Южна Италия с два основни говора – калабрийски и апулийски. Голямата част от носителите на понтийските и кримските (мариуполски) говори, наричани ромайка, след Лозанския мирен договор 1923 г. са разселени в Гърция. По това време се изселват и гъркоезичните жители на Пловдив, Станимака и околностите. Малка част от понтийските гърци остават в

¹⁰ Например, Библия для детей на гагаузском языке. Електронен адрес: <http://edinagagauz.com/content/view/2106/143>.

Турция и бившите съветски републики. Същото се отнася и за гърците, говорещи на кападокийски, макар много от тях да са изоставили родния си език и да са минали на турски. Така наречените уруми около Азовско море и в Грузия са изцяло туркоезични, въпреки че изповядват гръцко самосъзнание. На гръцки са говорили и мюсюлманите валаади в Македония, както и така наречените туркокритяни (Tourkokrites), сега изселени в Турция. След 1989 г. около 60 000 души от гръцки произход от бившите съветски републики (Казахстан, Узбекистан и Грузия) се изселват в Гърция. Голям е и притокът на албанци – макар да съществуват противоречиви оценки, според някои изчисления след отварянето на границите към 150 000 албанци легално или нелегално влизат в Гърция. Много от тях сменят мюсюлманските или католическите си имена с православно-гръцки.

Български говорят различни етноконфесионални групи – католиците павликяни в Пловдивско и Свищовско и банатските българи католици. Българоезичните мюсюлмани се наричат помаци в България и торбеши в Македония. В Косово и Североизточна Албания тяхното наименование е горани.

Различни турски диалекти се говорят както от мюсюлмани, така и от християни. Представители на християнското туркоезично население са гагаузите, сургучите в Одринско, караманлийците в Северна Гърция и зъхненските турци християни, които през XIX в. до голяма степен са говорили вече български. На турски говорят и урумите в Украйна и Грузия и повечето кападокийски гърци. Турци мюсюлмани живеят в България, Румъния, Македония и Гърция. Историци и езиковеди различават сред тях такива групи, като номадите юруци в Беломорска Тракия, Македония и Епир, гаджалите в Делиормана и Източна Тракия, къзълбашите, които по вероизповедание са алиани, и други.

Етногенетичните процеси на Балканите съвсем не са приключили. По време на Косовската криза 1999 г. светът научи за съществуването на един нов народ – ашкалиите. По произход те са албаноезични роми, които не желаят да бъдат смесвани с циганите.

Тази мозайка от етноконфесионални групи превръща Балканите в един резерват на мултикултурно богатство, което толкова се цени в Европейския съюз. Наред с това Балканите са и една езикова лаборатория, която илюстрира различни пътища и възможности за развитие на езиците. Изучаването именно на балканските езици довежда до възникване на понятието *езиков съюз*, което се оказва толкова плодотворно. Сега се изучават езикови съюзи в Индийския субконтинент, Югоизточна Азия, Южна Африка и другаде. Идеята за генетично родство между алтайските езици се преразглежда и някои учени са склонни да виждат в тюркските, монголските и тунгуско-манджурските езици ареални взаимодействия, довели до възникването на езиков съюз (*Шониг 2003:403–41*).

На Балканите има красноречиви илюстрации на понятието плурицентричен език – такъв, който има повече от една разновидност на книжовния език. За такива може да се смятат сърбохърватски и български, с различните си книжовни норми в различни страни.

В края на 60-те години немските социолингвисти разработват така наречената Аусбау-парадигма. В основата на тази концепция лежи разбирането, че има два типа критерии за различаването на език и диалект. Единият тип се базира на обективни структурни особености, а другият – на етносоциалните функции на езика. Парадигмата борави с триадата *Ausbausprache – Abstandsprache – Dachsprache*, която за разлика от понятията език и диалект избягва политизираните конотации.

Пример за *Dachsprache* (покривен език) е съвременният гръцки стандартен език, който обслужва представителите и на другите елински езици – цаконски, понтийски и т.н.

Ausbausprache (развит език) е функционално пълноценен език, който има собствен писмен стандарт и официален статус. Онези речеви форми, които не са *Ausbausprache*, обикновено се използват при устно общуване с ограничен кръг лица.

Abstandsprache (дистантен, раздалечен език) е езиково образувание, което достатъчно ясно се различава от сродните си езици, за да се смята за самостоятелен, отделен език.

На Балканите се срещат всички нюанси на така описаната парадигма. И ако в политически план понятието **балканизация** е натоварено отрицателно (Павлова 2014), то за лингвисти, етнологии, учени от най-различни хуманитарни области Балканите предоставят неизчерпаеми възможности за изследване.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Балановски 2011: *Balanovsky, O. et al. Parallel Evolution of Genes and Languages in the Caucasus Region – In: Oxfordjournals, 2011-09-20.*

Балкански 1996: *Балкански, Т. Трансилванските (седмиградските) българи. Велико Търново, 1996.*

Банац 1983: *Banas, I. The Confessional „Rule“ and the Dubrovnik Exception: The Origins of the „Serb-Catholic“ Circle in Nineteenth-Century Dalmatia. – In: Slavic Review, Vol. 42, No. 3 (Autumn, 1983), pp. 448-474.*

Бош 2006: *Bosch, E. et al. Paternal and maternal lineages in the Balkans show a homogeneous landscape over linguistic barriers, except for the isolated Aromuns. 2006. – In: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/16759179>.*

Груич 1934: *Grujic, R. Legenda iz vremena Cara Samuila o poreklu naroda. – В: Glasnik skopskog naucnog društva, Skopje, 13 (1934), p. 198–200.*

Десницка 1968: *Десницкая, А.* Албанский язык и его диалекты. Ленинград, 1968.

Иванов 1986: *Иванов, Й.* Българите в Македония. София, 1986.

Каждан 1991: *Kazhdan, A.* The Oxford Dictionary of Byzantium. Oxford and New York: Oxford University Press. 1991.

Кил 1985: *Kiel, M.* Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period. Assen/Maastricht, 1985.

Коледаров 1979: *Коледаров, П.* Политическа география на средновековната българска държава. ч. I: От 681 до 1018 г., София, 1979, с. 48–9, 52, 56 и сл.

Кльосов 2011: *Клѣсов, А.* Что говорит ДНК-генеалогия о кавказцах. – <http://pereformat.ru/2013/09/west-kavkaz-dna/>.

Нидерле 1956: *Нидерле, Л.* Славянские древности. Издательство иностранной литературы, 1956.

Павлова 2014: *Павлова, Н.* От Балкана до балканизация. – Българска реч, 2014, 3, 7–16.

Пирватрич 2000: *Пирватрич, С.* Самуиловата държава. София, 2000.

Радойчич 1966: *Radojičić, D.* „Bulgaroalbanitoblahos“ et „Serbalbanitobulgaroblahos“ – deux caractéristiques ethniques du sud-est européen du XIVe et XVe siècles, RS, XIII, 1966.

Сала 1988: *Sala, M. (coord), Bîrlădeanu, M., Iliescu, M., Macarie, L., Nichita, I. Ploae-Hanganu, M., Theban, M., Vintilă-Rădulescu, J.* Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988.

Селищев 1931: *Селищев, А.* Славянское население в Албании. София, 1931.

Фасмер 1941: *Vasmer, M.* Die Slaven in Griechenland. 1941. – Электронен адрес: <http://promacedonia.org/en/mv/index.html>.

Хервиг 2003: *Хервиг, В.* Готите на територията на днешна България. – В сб.: Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи, Балканмедиа, София, 2003.

Цепенков 1998: *Цепенков, М. К.* Фолклорно наследство. Том 1. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, София, 1998.